

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YAŞAMIS AZƏRBAYCAN ZİYALILARI MAARİF, ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT HAQQINDA (Üzeyir Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Hüseyn Cavid)

Maarif, elm və mədəniyyət məsələləri bütün tarixi dövrlər ərzində cəmiyyətin qabaqcıl ziyalıları daim düşündürmüş, işıqlı zəka sahibləri bu sahələrin inkişafına kömək etməyə, öz xalqının mədəni yüksəlişinə, digər xalqlar arasında layiqli yer tutmasına səylə çalışmışlar. Xüsusilə XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli-azadlıq hərəkatının genişlənməsi, məktəb-maarif islahatları, milli şüurun oyanmasına yardım edəcək milli ziyalı kadrları yetişdirən «üsul-i-cədid» məktəblərinin açılması xalqımızın milli dirçəlişi yolunda mühüm mərhələ olmuşdur. Dövrünün görkəmli ziyalıları, maarif çarçıları, bir çox Şərqi dillərinin gözəl biliciləri maarif və elmi inkişaf etdirməyə, xalqı savadlandırmağa, «cəhalət bataqlığını qurutmağa», məktəblər şəbəkəsini genişləndirməyə böyük təşəbbüs göstərirdilər. Bu maarifçi-ziyalılar məktəb-mədrəsələrdə Qurani Kərimin heca üsulu ilə oxunmasına qarşı «üsul-i-cədid» adlanan yeni oxu təlimi (əlifbanı səs üsulu ilə oxuma) qaydası irəli sürür, ana dilində məktəblər açılmasına cəhd edir, orada rus dili ilə yanaşı, dünyəvi fənnlərin də tədrisinə çalışırdılar. XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində belə məktəblər Mirzə İsmayıl Qasir tərəfindən Lənkəranda (1883-cü il), S.Ə.Şirvani tərəfindən Şamaxıda (1869 və 1874-cü illər), Səfərəli bəy Vəlibəyov və Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən Şuşada (1883 və 1890-cı illər), Məşədi Molla İsmayıl və Hacı Kazımov tərəfindən İrəvanda (1882-ci il), Cəlal Ünsüzadə tərəfindən Tiflisdə (1883-cü il), Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizli tərəfindən Təbrizdə (1888-ci ildə «Mədrəsə-ye Rüşdiyyə» və 1893-cü ildə Təbrizin Şəşkilan məhəlləsində – «Rüşdiyyə-ye müzəffəriyyə») [7, s.292], eləcə də Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən Ordubad və Naxçıvan şəhərlərində (1882-ci ildə «Əxtər» (Ulduz) və 1894-cü ildə «Təbriyyə» («Məktəbi-təbriyyə»)) açılmışdır [1; 18; 20; 17, s.91-103].

Bu məktəblərdə təhsil alan gənc milli kadrlar sonralar öz dövrlərinin ən məşhur yazıçı, şair və maarifçiləri olmuş, müəllimlərinin yolunu davam etdirərək xalqın milli oyanışında, milli-mənəvi dəyərlərimizin zənginləşməsində öz izlərini qoymuşlar. Məsələn, M.T.Sidqinin təbliğ etdiyi maarifçilik ideyalarından bəhrələnən, «Məktəbi-təbriyyə»nin ilk ilində orada dörd il təhsil alan şagirdlərdən biri böyük şair Hüseyn Cavid olmuşdur. Şuşa realni məktəblərində təhsil almış Ü.Hacıbəyov və Ə.Haqverdiyev də ilk maarif ziyası aldıkları müəllimlərinin müqəddəs peşələrini sonralar davam etdirmiş maarif, elm və mədəniyyət haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ziyalılarından Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqverdiyev və H.Cavid özlərinin digər məşhur əsərləri ilə yanaşı, daha çox publisistik yazılarında dövrün maarif, elm və mədəniyyət problemlərinə toxunmuş, onları dirçəltməyin yollarını axtarmış, millətin cahillik, nadanlıq, maarifsizlik, elmsizlik dərhlərindən daha çox danışmış, bir vətəndaş yangısı ilə xalqı ətəldə saxlayan geriliyin bütün tərəflərini tənqid etmiş, maarifin, elmin, mədəniyyətin inkişafına, insanlığın gələcəyinə inana-inana milli şüurda oyanış yaratmağa cəhd göstərmişlər. Ü.Hacıbəyovun publisistikasından bəhs edən M.İbrahimov yazırdı ki, «publisistika bədii ədəbiyyatın hadisələri ən tez əks edən, həyatla ayaqlaşmağa can atan janrıdır. Zamanın, əsrin, xalq həyatının bu günkü, bu saatki vəziyyətini əks etmək və irəli sürdüyü vacib suallara cavab vermək publisistikanın əsas vəzifəsidir... Publisistik əsərlərdə əsas, ideoloji mövqe daha tez və qabarıq gözə dəyir, yazıcının nəyi müdafiə və nəyi rədd etdiyi, hansı ictimai meylin nümayəndəsi olduğu daha tez bilinir... Publisistika oxucunu müəyyən fikirlərə inandırmaq, ya müəyyən fikirlərdən döndərmək üçün yazıcının əlində

daha çevik, daha tez istifadə olunan silahdır. Üzeyir Hacıbəyovu publisistikaya gətirən də bu xüsusiyyətlər idi, onun cəmiyyətlə üz-üzə, göz-gözə danışmaq, mütərəqqi fikirləri mümkün qədər tez xalqa çatdırmaq və aşılamaq arzuları idi [12, s.13].

Ü.Hacıbəyov özünün publisistik yazılarında – məqalələrində, açıq məktublarında, felyetonlarında, satirik hekayələrində, səhnəciklərində, miniatürələrində və s. daim xalqımızın həyatının, məişətinin, mübarizəsinin, təfəkkürünün, duyum və düşüncə tərzinin ən müxtəlif sahələrini və problemlərini işıqlandırmış, yaşadığı dövrün sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının irəli sürdüyü həlli vacib məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir. Bu da təbiidir. Çünki, böyük publisist bütün varlığı ilə xalq həyatına bağlı olmuş, xalqının dərhlərinə şərik çıxaraq onun mənafeyini daim uca tutmuşdur. Üzeyirbəy bu yazılarında satiradan, satirik gülüşdən istifadə etməklə xalqın nadanlılığına, cahilliyinə, avamlığına gülür, onları tənqid atəsinə tutur, eyni zamanda, bu acı gülüşlər içərisində onun millətin dərhdinə yanan ağlar gözləri də görünür. Doğma xalqının içərisindən çıxan, xalqın məişəti, mənəviyyəti, tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan Üzeyirbəy onun dərdi və ehtiyacları da yaxşı məlum idi. Xüsusilə maarif, elm və mədəniyyət məsələlərinə münasibətdə Üzeyirbəy öz xalqının oğlu olaraq daim xalqını milli oyanışa, cəsarətliyyə, «kəsb-kamal etməyə» səsləyir, zülmət qaranlıqları elmin, maarifin, mədəniyyətin ziyası ilə işıqlandırmış, bu yoldakı bütün maneələri səbrlə, təkmilə aşmağa çağırırdı. Onun publisistik yazıları türk etnik-mədəni mühitində milli oyanış və dirçəlişin artdığı XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də 1905-1920-ci illərdə daha çox diqqəti cəlb etmiş, bu yazılar «Həyat», «İrsad», «Tərəqqi», «Həqiqət», «Molla Nəsrəddin», «İqbal» və b. qəzet və jurnallarda dərc edilmişdir.

Ü.Hacıbəyovun «Ordan-burdan» başlıqlı pamfletlərində, «Müəllimlər ictimaiyyətinə dair», «Təəssüflər olsun», «Təzə müəllimlərə xəbərdarlıq», «Milli məktəblərimizdə rus dili tədrisi», «Başçı lazımdır», «Xəbərdarlıq»

adlanan silsilə yazılarında, «Həlimizə dair», «Öz qədrimizi bilmirik», «Dil», «Rəhbərlərimiz», «Gözəl bir təşəbbüs», «Müəllimlərimiz və mətbuat» və s. məqalələrində, eləcə də satirik ruhlu felyetonlarında maarifin, elmin, mədəniyyətin gerçək durumu faktlarla göstərilir, onlara münasibət bildirilir, çatışmazlıqlar tənqid atəsinə tutulur, uğurlar alqışlanır, dirçəliş yolları aranır.

Publisistik yazılarında Üzeyirbəy ideyalılığı əldə rəhbər tutub prinsipsizliyi qətiyyətlə pisləməsi, xalqına xidməti yüksək qiymətləndirməsi, özünəməxsus pərdəsiz, açıq gülüşü ilə seçilirdi. Onun gülüşü mənalı idi, öldürücü idi, ehyam, kinayə və məsxərələrlə yüklənmişdi. Bu gülüş düşündürürdü, demokratik mahiyyəti ilə seçilirdi, daha çox işadici idi. Şən və qəzəbli gülüş vasitələri: kinayə, ehyam və işarələr hücum edəndə kəsərli silaha çevrilir, müdafiə olunanda etibarlı qalxan rolunu oynayırdı [2, s.9-10].

Üzeyirbəy xalqı maarifləndirməyi, elmə sahib etməyi müəllimlərin vətəndaşlıq borcu hesab edirdi. O, «Müəllimlər icmaatına dair» məqaləsində yazırdı: «Zənni-acizənəmizcə camaatımızın başına gələn bəla və müsibətlərin hamısı cəhalət girdabından ibarətdir. Bu bəla və müsibətlərin törəməsi elmsizlik ucundandır. Ona görə də vazehdir ki, camaatımızı təlim etmək lazımdır... Camaatı təlim etmək özləri yalnız bir övlad və əhfadi-millətə dərs və tərbiyə vermək deyil, «camaatı təlim etmək» bu zamanda övladi-milləti məktəblərdə oxutmaq və tərbiyələndirmək ilə bərabər, valideynlərin də cəhalətdən naşi mübtəla olduqları fəlakət və müsibətləri rəf etməyə çalışmaqdır, yəni hər bir müsibət və bəlanın əlaci-dəf və rəfini valideynə təlim etməkdir. Millətimizin müəllimlərindən savayı hansı ünsürü vardır ki, daim camaat içində olub, onlar ilə bilavasitə əlaqədə olsunlar? Və müəllimlərdən savayı kimimiz vardır ki, camaat içində yaşayıb da, onların həm özlərinin, həm də uşaqlarının qeydinə qalsın? İndi bu saat zaman o zamandır ki, müəllimlərimiz uşaqlara tərbiyə verən kimi, ümumi camaatımıza dəxi tərbiyə versinlər» [9, s. 58].

«Xəbərdarlıq» adlı məqaləsində isə elmsizliyin və mədəniyyətsizliyin nə kimi təhlükələrə

gətirib çıxaracağını göstərən Üzeyirbəy sanki həyəcan təbii çalır, xalqı ayıq olmağa, elmə, biliyə, mədəniyyətə yiyələnməyə, «elmə, ədəblə, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz» - deyən ulu Nizaminin fikrini təsdiqləməklə, bu yolla inamlı addımlarla irəliləməyə çağırırdı: «Söz yoxdur ki, biz müsəlmanların sairələrə nisbətən ümumiyyət üzrə zillət və pərişanlıqla ömür sürməyimizə səbəb əhalimizin elmsiz olduğudur. Biz gözümlə görərik ki, elm və mədəniyyətə sahib olan tayfaların məişəti bizimkindən asanlıqla olub, rifah-hal ilə dolanırlar. Amma biz mədəniyyətin yetirdiyi bir çox nemətlərdən məhrum olub, özgələ həsəd və qibtə edirik. Hal-hazırda elm və mədəniyyətsizlik insanın məişətini çətin etməkdən başqa, onun üçün böyük təhlükələr dəxi hazırlayır. Deməli, bu halda oxumamaq, elm qazanmamaq çox böyük xəta və təhlükədir. Zira elm və mədəniyyətli tayfalar hər yerdə mədəniyyətdən məhrum olmuş tayfaların üzərinə yüyürüb ya zor ilə və ya sülh ilə həmin tayfanın bütün əmlak və əmvalını ələ keçirdikdən sonra özlərini qul və heyvan şəklində işlədib, axırda bilməz tələf edirlər... Mədəniyyətsiz olduğumuz halda, mədəniyyətliyərlərin müqabilində dayanıb bilmərik, labüd məhv olarıq. Hər kəs ki, (millət kənarında dursun) öz övladını sevir, onun gələcəyinin dərdinə qahr, öz nəslinin bəqasını istəyir, övladının bədbəxt olmağına səbəb olmaq istəmir, o kəs övladını məktəbə verib oxutdurmalıdır. Əks surətdə övladının başına hər nə fəlakət gələcəksə, hamısının səbəbi özü olub, qəbrdə də rahat yata bilməyəcəkdir» [9, s. 124-125].

Maraqlıdır ki, maarif, elm və mədəniyyət problemlərindən bəhs edərkən Üzeyirbəy publisistikasında satirik çalarları az görünür. Burada müəllif sanki bir ağsaqqal simasında gözümlə görünür, gələcək barədə uzaqgörən fikirlər söyləyir, məsləhətlər verir, xalqı avamlıq və cahillikdən qurtarmağın yollarını göstərir. Bu baxımdan Üzeyirbəyin jurnalistlik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmək olar. Böyük filosof H.Hüseynov haqlı olaraq yazırdı ki, Azərbaycanda xalq maarifi tarixi, mətbuat tarixi və ən nəhayət, dramaturgiya tarixi öyrəniləndə Üzeyir Hacıbəyovun adı hörmətlə yad edilməlidir. Onun bu sahələrdəki olduqca əhəmiyyətli fəaliyyətini unutmaq olmaz [11, s. 254]. O, bütün varlığı

ilə çalışırdı ki, millət cəhəlt girdabından çıxsın, başqa millətlər kimi ağ günlərin səadətində qovuşsun, yaşasın, yaratsın. Bu yolda təlim, təhsil, maarif işi, elmlərə yiyələnmək, mənəvi ucalığa sahib olmaq kimi çoxtərəfli fəaliyyəti Ü.Hacıbəyov həyatın əsas tələbi kimi qəbul edir, məktəblərin sayını artırmağa, müəllimlər ordusu yetişdirəcək təhsil müəssisələri açmağa, rəhbərləri bu işə ciddi yanaşmağa çağırırdı.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin elə bir dövrü idi ki, bu dövrdə ilk dəfə olaraq mədəni-maarif həyatı qızgın, çoxcəhətli inkişaf yoluna düşmüşdü: xüsusi uşaq jurnalları çap edilir, yeni dərs kitabları buraxılır, sxolastik tədris vəsaiti (dini kitablar, risalələr və s.) yavaş-yavaş ortadan götürülür, tədris prosesində əyani vasitələrdən istifadə olunurdu [3, s. 370]. Bu dövr həmçinin milli mətbuatın da oyanış və dirçəliş dövrü hesab olunur. Mütərəqqi, demokratik ruhlu qəzet və jurnallarda öz yazılarını dərc etdirən, xalqın maariflənməsi yolunda ömür sərf edən milli ziyalı kadrları içərisində Ü.Hacıbəyovla yanaşı, Ə.Haqverdiyev də vardı. «Ə.Haqverdiyev Azərbaycan oxucularının ən çox sevdiyi realist sənətkarlardanıdır. Onun əsərlərində xalqımızın azadlığı və tərəqqisi uğrunda mübarizəsinin, həyat və məişətinin unudulmaz bədii lövhələri verilmişdir. Ədib bütün ömrü boyu öz doğma xalqı ilə bağlı olmuş, bütün ömrü boyu öz xalqının mədəni inkişafına və səadətine yorulmadan xidmət etmişdir» [18, s. 24].

Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında da maarif, elm və mədəniyyət məsələləri xüsusi yer tutmuşdur. Xatırladaq ki, ədib müxtəlif illərdə müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla bərabər, «Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti»nin sədr müavini və sədri olmuş (1923-1925-ci illər), Rusiya Elmlər Akademiyası nəzdində olan Ölkəşünaslıq bürosu onu 1924-cü ildə bu büroya müxbir-üzv seçmişdir [14, s. 6-7; 15, s. 191]. İstər müəllimlik fəaliyyəti, istərsə də ictimai vəzifələrdə olarkən ədib maarifin, elmin və mədəniyyətin inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Ə.Haqverdiyevin də gülüşü kinayəlidir, öldürücüdür, düşündürücüdür,

xalqın oyanışına, milli şüurun inkişafına xidmət edir. Bu məqamda Ə.Haqverdiyev Ü.Hacıbəyovla yaxınlaşır. Hər ikisi millət, xalq yolunda, xalqın inkişafı naminə ömürlərini şam kimi əridən sənət fədailəri, millət ağsaqqalarıdır. Ədibin yaradıcılığında başlıca mövzu köhnə həyat və münasibətlərin tənqididir. Öz vətəni olan Qarabağda, sonralar bütün islam Şərqişində müşahidə etdiyi cəhəlt, istismar və haqsızlıqları, eləcə də savadsızlığı, elmsizliyi kəskin satira atəşinə tutan, kəndli və əsnafın avamlığını təbii bir gülüşlə bizə söyləyən ədib böyük bir dövrü xarakterizə edən əsərlərində əlvən tiplər silsiləsi yaratmış və bunlara ümumi simvolik bir ləqəb verib «maral» adlandırmışdır [16, s. 171].

Böyük ədibin maarifçilik fəaliyyətindən bəhs edən K.Məmmədov yazırdı: «Haqverdiyev də müasirləri mollaşdırıncılar kimi maarifpərvər bir yazıçı olmuş, elm və maarifin inkişafına çalışmışdır. O, maarif məsələləri ilə həmişə maraqlanmış, dövrün yaratmaz təlim-tərbiyəsini kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. O, məktəblərdəki pis təlim-tərbiyənin səbəbini savadsız və küt müəllimlərdə görürdü. Bunlar həmin o müəllimlər idi ki, mollaxanalarda və İran mədrəsələrində «Gülüstan», «Bustan», «Zin-yətül məcalis»dən başqa bir şey oxumamışdılar. Ədibin fikrincə bu savadsız müəllimlər müxtəlif yollarla kələk, fırıldaq işlədir, onsuz da uşaqlara heç bir savad və bilik verməyən məktəbləri özləri üçün gəlir mənbəyinə çevirirdilər... «Marallar» maarifin inkişafını görmək istəmədilər. Onların qulaqları eşidir və gözləri görürdü ki, yeni tipli məktəblər açılır. Bu məktəblər mollaların gəlir mənbəyini azaldır, canlarına titrətmə salırdı. Onlar öz sinfi mənafelərini «dini-islamın əldən getməsi» ilə ört-basdır edir, ona ümumi bir rəng verməyə çalışır, özləri də «yeni tipli məktəblər» açırdılar. Axundların, şeyxlərin bu məktəbləri açmaqda məqsədləri elmin uşaqlara təzə üsulla öyrədilməsi deyil, bəlkə ayılmaqda olan xalqın eşitmək istədiyi «insaniyyət», «mədəniyyət», «mürüvvət», «həmmiyyət», «namus», «qeyrət» kimi sözlərin guya «zərərli» olduğunu başa salmaq, gözlərdəki qəflət pərdəsini daha da

tündləşdirmək idi... Bütün bunları görən ədib «Xortdanın cəhənnəm məktubları» kimi əsərlərində, yeri gəldikcə, maarifin geriliyini, dözülməz vəziyyətdə olmasını qamçılıyırdı. O eyni zamanda görürdü ki, qaranlıq mühitdə xalqın gözündən cəhəlt pərdəsini qaldıran vasitələr, o cümlədən elm-maarif ocaqları bərhad haldadır. Ədib yaxşı bilirdi ki, maarifin olmaması zəhmətkeş xalqı uzun müddət din məddahlarının ağır pəncəsi altında saxlamış, göz açmağa qoymamış, qaranlıqdan işıqlı aləmə çıxmasının qarşısını almışdır. Ə.Haqverdiyev də C.Məmmədquluzadə və Sabir kimi məktəblərin tamamilə yeni qaydada qurulmasını arzu edirdi» [15, s.102-103].

Ə.Haqverdiyev «Bizim yabılığımız» adlı publisistik məqaləsində də kəskin satirik gülüşlə maarif və mədəniyyətdən kənar qalmağımızı ifşa edir, elmsiz, maarifsiz insanın yabıxasiyyət olduğunu xüsusi vurğulayır: «Müsəlman tayfası indiyədək yabılıqda olub, nə maarif arpasından, nə də təməddün (mədəniyyət- V.M) samanından və nə tərəqqi otundan ona qarın dolusu indiyədək verilməyib. Hər vəqf istəyiblər ki, köhlənlər yediyi axura bu da bir ağzını uzatsın, o saat başından dəyənək dəyib: Pobedonostsev, İlimski, Çirivanski, İqnatyev və bizim rəfiq Levitski tək dəyənəklər həmişə yabıların təpəsinin üstündə olub. Üç yüz il bu növ yabılıqda qalıb, indi özümüz isə yabıxasiyyət olmuşuq» [10, s.317]. Ə.Haqverdiyevin bu bənzətməsi dövrünün sosial-siyasi və mədəni mühiti ilə necə də uzlaşır. Böyük ədib müsəlmanın işbilməzliyini, tənbelliyini, söz pəhləvanı olmasını, «söz veib bir ay gəlməmiş asta qaçıb xəlvətə dürtülməsini» (M.Ə.Sabir) satirik boyalarla ustalıqla qələmə almış, xalqı qəflətdən oyatmaq üçün belə ölgürücü və düşündürücü təsir vasitələri seçərək istədiyinə nail olmuşdur.

«Üsuli-cədid» məktəbində dərs almış, elmi-pedoqoji fəaliyyəti ilə daim Azərbaycan maarifini və mədəniyyətini inkişaf etdirən parlaq zəka sahiblərindən biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq elmini təsdiq etdiyinə görə Cavid əfəndi ədəbi fəaliyyətə XX əsr Azərbaycan romantizminin nümayəndəsi kimi başlamış, bu ədəbi cərəyanın

istedadlı yaradıcıları və yaşadıcılarından biri olmuşdur. O, öz əsərlərində fəlsəfi müdrikliyi və bədii kamilliyi müstəsna bir ustalıqla birləşdirən lirik-romantik şair kimi şöhrətlənmişdir.[8, s.3; 3, s.859; 6, s.350-351]. H.Cavidin beş cildlik son külliyyatına ön söz yazmış prof. Yaşar Qarayev haqlı olaraq qeyd edir ki, adətən böyük sənətkarlar həmişə əsrin fəlsəfi, ən qabaqcıl dünyagörüşü səviyyəsində dayanmışlar. Böyük bədii sənət cəmiyyətdə həmişə yeniliyin, ictimai inkişafın, yüksələn inqilabi qüvvələrin ehtiraslı tərəfdarı olmuşdur. İnqilab dövründə və inqilablar mühitində yaşamaq və həm də cəmiyyətdəki bu böyük ictimai hadisədən kənarda qalmaq sənətkar üçün faciədir. Hüseyn Cavid öz əsərlərində «zehniyyətçiliyə», idealizmə, mistik və sxolastik fəlsəfələrə qarşı üsyan edir, onlara Sənanın, İblisin məsxərələri, kinayələri ilə gülürdü. Onun əsərlərində əsas tragik konfliktlər çox vaxt «bəşəriyyətçilik» və «ümumi məhəbbət» ideyaları, humanizm və maarifçilik ideyaları cəbhəsində həll edilirdi [13, s.14].

H.Cavidin maarifçilik fəaliyyəti 1909-cu ildən başlanır. Həmin il İstanbul Darülfünunun dil-ədəbiyyat şöbəsində təhsilini bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıdan H.Cavid əvvəlcə Naxçıvanda, sonra Tiflis, Gəncə və Bakı şəhərlərindəki məktəblərdə dil-ədəbiyyat müəllimi işləyir.

Biz bu yazımızda H.Cavidin bütün ədəbi-bədii irsini təhlil etmək fikrindən uzağıq. Böyük şairin maarif, elm və mədəniyyətə münasibətini onun məqalələrinin və məktublarının da daxil olduğu publisistikası kontekstində aydınlaşdırmağa çalışmışıq.

Əsərlərinin dörd cildliyinə Əkrəm Cəfərin verdiyi izahlardan məlum olur ki, H.Cavidin publisistikası iki hissədən ibarətdir: birinci hissə H.Cavidin «Şərqi-Rus», «Həqiqət», «İqbal», «Açıq söz» qəzetlərində 1904-1917-ci illərdə maarif və mədəniyyət mövzusunda nəşr etdiyi 13 məqalədən ibarətdir. İkinci hissə Cavidin öz yaxın adamlarına yazdığı 29 məktubu əhatə edir. Bunların 21-i Oktyabr çevrilişindən əvvəlki, 8-i isə çevrilişdən sonrakı həyatımızı əks etdirir. Əvvəlkilər zərurət, ehtiyac, mədəniyyətsizlik, geriliyi-

mizi, sonrakılar isə Cavidin ruh yüksəkliyini, yeni əsərlər yaratmağa, coşğun enerjiyə malik olduğunu göstərir [4, s.304].

H.Cavidin «Urmiyədən məktub», «Urmiyədən», «Naxçıvandan təbirsir», «Naxçıvanda nə gördüm?», «Naxçıvana nə lazım?», eləcə də «Həsb-hal» adlanan beş silsilə məqalələrində onun elmə maarifə, məktəbə təhsilə və tərbiyyəyə aid fikirləri cəmləmişdir ki, bu fikirlər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Çox təəssüflər olsun ki, bu məqalələrin dili ərəb-fars qarışıqları ilə ehtiyatlıdır ki, müasir oxucu üçün onu mənimsəmək çətinlik törədir. Lakin burada problemlərə yanaşma tərzi, təhsilin, elmin, maarifin və mədəniyyətin gerçək durumuna maarifçi baxışlar, H.Cavidin arzuları öz əksini ehtiyatlı şəkildə tapmışdır ki, Cavidin maarifçilik fəaliyyətinə həsəd aparmamaq olmur. «Urmiyədən məktub» məqaləsində böyük şair öz müəllimi Məşədi Məhəmməd Tağı Sidqi Ordubadinin – böyük pedaqoq və maarifpərvər ziyalının ölümündən təəssüfləndiyini bildirir, onu «səməndər quşu kimi qeyrət oduna düşüb yanan», «yazıb nəşr etdirdiyi maarif yayımı ilə xalqına həyat verib qaranlıqdan çıxaran», «xalqın inkişafı üçün çox çalışsan», «beş-altı il ərzində mərifət qapılarını açıb təhsil-maarifə yüksək dərəcədə rəğbət və həvəs yaradan vücudi-ali» kimi dəyərləndirir [4, s.177-178].

«Urmiyədən» məqaləsində isə böyük maarifçi elmə belə qiymət verir:

O kəs kim elmdən məhrum cəhlilə «fanatik»dir,

Demə insan o nadanə ki bir heyvani-natıqdır.

Rəsuli-Sadiqə min üç yüz il sabiq deyib xaliq

Ki, bielm olsa insan cinsi-heyvanata lahiqdir.

Nə şərə aşına, nə ürfə danadır o nabina,
Ona bir yaxşı palanilə bir əfsar layıqdır.

Tətəllumdan səva bielm insanın nə tərçihini,

Ki, hər halətdə heyvanilə hər halı müvafiqdir [4, s.178].

Şair davam edərək yazır ki, «elmdir ki, ətfali-xürdsali növnihal vəzlə gülşən-kamalda cuybari-zülali-maarif vasitəsilə sirab etdirib, abü həvayi-insaniyyətlə nəşvünüma verib, gün-gün ülum və funun

əsmarilə cilvələndirib, sayədar və pirbar ağaclar kimi dərəcəyi-fəzl və kəmalata yetirir. Elmdir ki, insanı zülməti-cəhalətdən kənar edib ənvari-hidayətlə qəlbini rövşən qılıb ixtiraati-cədidə və tərəqqiyatı-mütəddidə sahibi edir» [4, s.178-179].

«Naxçıvanda nə gördüm?» məqaləsində Cavid Əfəndi yenə M.T.Sidqini xatırlayır, onun əməllərini – maarifçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir, yazır ki, Sidqinin vəfatından sonra «istibdadın qara buludları hər tərəfdən məktəbin üstünə çökməyə başladı. İş büsbütün dəyişdi, işin sonu bir heçdən ibarət qaldı».

«Həqiqət» qəzetinin 5 yanvar 1910-cu il tarixli 4-cü nömrəsində dərc olunmuş «Naxçıvana nə lazım?» məqaləsində H.Cavid Naxçıvan məktəblərinin o dövrdəki gerçək durumunu təsvir edir, məktəbdən məqsəd nədir?, kimlər hansı məktəblərə getməlidir? – suallarına cavab verir, ibtidai təhsilin zəruriliyini qeyd edir, keçirilən dərslərin kəmiyyət və keyfiyyətinə öz münasibətini bildirir. Cavid Əfəndi bu məqaləsində həmçinin günün tələblərinə cavab verə bilən müəllimlərin hazırlanmasının vacibliyini ön plana çəkmiş, təkcə Naxçıvan üçün deyil, Ordubad və İrəvan üçün də belə hazırlıqlı müəllimlərin lazım olduğunu bildirmişdir. Belə müəllimlərin Gəncə məktəbində yetişdirilməsini Cavid təklif kimi irəli sürmüşdür. Məqalədə böyük maarifçinin digər bir təklifi məktəblərdə lisan (dil) müəllimlərinin olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Cavide görə, «bir çox məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm lisan müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Lisan müəllimindən məhrumdur. Onun üçündür ki, bir çox məktəb şagirdləri az bir zamanda özlərini unudurlar. Özlərini, sözlərini bilməyirlər. Tarixlərdən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət üçün çox böyük qəflət, çox böyük tədennidir (geri getmədir – V.M). Dilsiz bir millət yaşamaz, çarpiq münqəriz (tez aradan çıxmış – V.M.) olur. Bir millətin lisanı, mövcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır (sübutudur – V.M.)» [4, s.189].

H.Cavidin məktəb, maarif, müəllim, elm və mədəniyyətə münasibəti «Həsb-hal» adlanan beş silsilə məqalələrində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Cavid əfəndinin məktəb və müəllimlik sənəti haqqında fikir-

lərinə diqqət yetirək: «Bir millətin tərəqqi və tədennisini bilmək üçün millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görmək kifayət edir. Avropaya meydan oxuyan Almanyanın, qoca Rusiyanı həyəcəyə düşürən Yaponiyanın bütün bu tərəqqiyatı ciddiyyətləri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir. Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüquə gələn müvəffəqiyyətlər, qılinc partıltısından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur.

Demək ki, bir millətin hər halmı tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsirmə yol o millətin məktəbləridir. Dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır. Rahat və məsud yaşamaq üçün də xüsusi bir məslək, bir iş tutmaq iqtiza edər. Lakin hər iş sahibi öz işini layiqlə bacara bilmək üçün bəhərhal qüsurlarını anlayıb, sənətində mahir olmalıdır, o məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir. Zira elmi-iqtisad bilməyən bir tacir mənfəət yerinə zərər görür. Tarix-ədyan, fəlsəfədən bilməyən bir xoca hidayət, şəriət yerinə səfsətə, zəlalət toxumu saçar.

Elmi-ziraətdən başı çıxmayan bir mülkədar, yaxud əkinçi buğda əkərsə çavdar biçər, həndəsə bilməyən bir memar qübbə ilə uğraşarkən divarları çatlamış bulur. Təlim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim tənvir-avkar edəcək yerdə fəsad-əxlaqa bais olur. Fəzilət yerinə rəzalət öyrədir, elm yerinə cəhalət öyrətmisiz olur.

Məktəb təbiətin bir məkəs həqiqisidir. Aləmi-təbiətdə hər nəyə təsadüf etsək onun ən mükəmməl tarixi, ən gözəl nümunəsini məktəb sıralarında görə bilərik... Ciddi müəllim çox şərəfli, çox böyük bir adamdır, əgər üsuli-təlimi və öz vəzifəsini bilirsə. Cahil müəllim çox bayağı, çox aşağı bir insandır, əgər həddini aşıb təlim və tərbiyə məktəbinə atılırsa...» [4, s.190-191]. Bu fikirləri Cavid əfəndi təkcə söz xatirinə söyləməmiş, özü də müəllimlik fəaliyyətində daim bunlara əməl etmiş, müəllimlik peşəsinə şərəflə xidmət edərək onu uca tutmuş, məktəblərimizin dirçəlməsinə, savadlı müəllimlərlə təmin edilməsinə çalışmışdır. Bütün bunları Cavid haqqında xatirələr yazmış görkəmli elm və mədəniyyət xadim-

ləri də təsdiq edir. Cəmo Cəbrayılbəyli «Dərin düşüncəli insan», Əli Zeynalov «Unudulmaz müəllim», Mişkinaz Cavid «Cavidi xatırlarkən», Adil İsgəndərov «Sənət və ədəbiyyat vurğun», Mehdi Məmmədov «Böyük diləklər, böyük ümidlər şairi», Dilşad Mehdiyeva «Cavid haqqında xatirələrindən bir yarpaq» kimi xatirələrində Cavid əfəndinin müəllimlik fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişlər [5, s.214-216; 226-230; 230-265; 336-345; 358-368; 369-371]. Həyat yoldaşı Mişkinaz Cavid öz xatirələrində yazır ki, «Cavid həmişə dinə, xurafata qarşı çıxmış, elmi, sənəti təbliğ etmişdi. O məhz buna görə də elmə, sənətə yiyələnmiş gəncləri görəndə çox sevinirdi. Həmişə söhbətlərində deyirdi ki, gənclər elmə, sənətə yiyələnməlidirlər. Çünki hər bir xalq yalnız və yalnız elmin, sənətin qanadlarında yüksələ bilər. O dəstəbədəstə ali məktəblərə gedən tələbələrini görəndə deyirdi: «Bunlardan nə qədər ağsaçlı alimlər, insanlara həyat bəxş edən həkimlər, öz sənətinin zirvələrini fəth edən sənətkarlar yetişəcəkdir. Bunlar bizim gələcəyimizdir. Mən nə qədər xoşbəxtəm! Gənclik elmə, sənətə sahib olur» [5, s.236].

Beləliklə, biz XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış üç parlaq zəka sahibinin elmə, təhsilə, məktəbə, maarifə və mədəniyyətə münasibətinin hansı səviyyədə olduğunu araşdırdıq. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bütün tərəqqipərvər ziyalıları məhz elmə, maarifə, mədəniyyətə bu cür qiymət verir, onun inkişafını xalqın tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ hesab edirdilər. Böyük Cavidin öz təbirincə desək, «Turana qılıncaqdan daha kəskin, ulu qüvvət, Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət». Bunu dərk edən Azərbaycan ziyalıları yorulmadan maarif və mədəniyyətin inkişafı yolunda mübarizə aparmış, bu günkü ağ günlərimizin qurucuları olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov M. M.T.Sidqinin pedoqoji fikirləri. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 5, 1965
2. Aslanov M. Üzeyir gülüşü. Bax: Üzeyir Hacıbəyov. Ordan-burdan. Bakı, Yazıçı, 1981.

3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II hissə. Bakı, 1960.
4. Cavid H. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild, Bakı, Yazıçı, 1985
5. Cavid xatırlarkən (məqalələr və xatirələr). Bakı, Gənclik, 1982
6. Cəlal M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982
7. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1985
8. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1975
9. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1985
10. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005
11. Hüseynov H. Böyük sənətkar. Bax: Üzeyir Hacıbəyov haqqında söz. Bakı, Elm, 1990
12. İbrahimov M. Böyük bəstəkar və yazıçı. Bax: Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1985
13. Qarayev Y. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı. Bax: Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild, Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005
14. Məmmədov K. Ön söz. Bax: Ə. Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005
15. Məmmədov K. Ə. Haqverdiyev. Bakı, Gənclik, 1970
16. Cəlal M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1982
17. Mollayev İ. Naxçıvanda xalq maarifinin inkişafı tarixindən. Bax: Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996
18. Mollayev İ.A. M.T.Sidqinin pedoqoji görüşləri. Bakı, 1997
19. Zamanov A. Ə. Haqverdiyev. Bax: Ə. Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1956
20. Eyvazov Ə. Mamed Taqi Sidqi. Bakı, Əzici, 1986.

Мамедов В.Р.

ОБ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ, ЖИВШЕЙ В КОНЦЕ XIX ВЕКА НАЧАЛЕ XX ВЕКА, ПРОСВЕЩЕНИЕ, НАУКЕ И КУЛЬТУРЕ (УЗЕЙР ГАДЖИБЕКОВ, АБДУРРАГИМ БЕК ХАГВЕРДИЕВ И ГУСЕЙН ДЖАВИД)

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена взглядам на просвещение, науку и культуру видных просветителей Азербайджана У.Гаджибекова, А.Хагвердиева и Г.Джавида. В данной статье обращались к публицистике великих писателей и просветителей как к этнографическому источнику, были разъяснены упомянутые вопросы обсуждаемого периода. Передовые идеи этих обладателей яркого ума, служащих просвещению народа, были рассмотрены в контексте социально-политических и экономико-культурных процессов эпохи.

Mammadov V.R.

ABOUT AZERBAIJANI INTELLIGENTSIA, LIVING IN THE END OF 19TH CENTURY AND AT THE BEGINING OF 20TH CENTURY, EDUCATION, SCIENCE AND CULTURE (UZHEYR HAJIBAYOV, ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV AND HUSEYN JAVID)

SUMMARY

The presented article is dedicated to opinions about education, science and culture of eminent enlighteners of Azerbaijan: U. Hajibayov, A. Hagverdiyev and H. Javid. In the given article political journalism of great writers and enlighteners was considered as ethnographic source; mentioned questions of discussed period were explained. Advanced concepts of these possessors of vivid intellects, servicing the education of people, were considered in the context of social-political and economic-cultural processes of the age.